Deiliskráning við Sultartanga

Ragnheiður Gló Gylfadóttir og Sigrún Drífa Þorfinnsdóttir

Fornleifastofnun Íslands

Reykjavík 2020

FS806-20271

Forsíðumyndin er af vörðu ÁR-671:002 22, horft er til austurs.
Myndina tók Sigrún Drífa Þorfinnsdóttir.

©2020

Fornleifastofnun Íslands
Bárugötu 3
101 Reykjavík

Sími: 551 1033
Netfang: fsi@fornleif.is
Heimasíða: www.fornleif.is

Samantekt

Skýrsla þessi fjallar um deiliskráningu fornminja á 570 ha svæði við Sultartangastöð Landsvirkjunar, í Skeiða-og Gnúpverjahreppi. Úttektarsvæðið er við Sandafell, fast norðvestan við Þjórsá, nánast á mörkum Árnes- og Rangárvallasýslu. Miklar framkvæmdir og jarðrask hafa átt sér stað á stórum hluta svæðisins síðustu áratugi. Fornleifaskráningin var unnin í júní og ágúst 2020 að beiðni Landsvirkjunar. Engar minjar fundust innan deiliskráningarsvæðisins en í skýrslunni eru upplýsingar um minjar í næsta nágrenni.

Efnisorð: Fornleifaskráning, deiliskráning, Sultartangi, Sandafell, Landsvirkjun, Skeiða- og Gnúpverjahreppur

Summary

This report presents the findings and conclusion of a detailed survey carried out within a 570 ha plot around Sultartangi power station, near Sandafell in Skeiða- og Gnúpverjahreppur municipality. Major construction work has already taken place in a large part of the area. The survey was commissioned by Landsvirkjun. No sites were surveyed within the area.

Keywords: Archaeology, detailed survey, Sultartangi, Landsvirkjun, Sandafell, Skeiða- og Gnúpverjahreppur

Efnisyfirlit

1.	Inngangur	7
2.	Saga fornleifaskráningar og löggjöf	9
3.	Aðferðir við fornleifaskráningu	11
4.	Fornleifaskrá	13
5.	Samantekt um sögu svæðis og landshætti	19
6.	Helstu niðurstöður	21
Heimildir		22
Viðauki I: Minjakort		24

1. Inngangur

Á vordögum árið 2020 hafði verkefnastjóri hjá Landsvirkjun samband við Fornleifastofnun Íslands ses og fór þess á leit að stofnunin tæki að sér deiliskráningu fornleifa innan deiliskipulagsreits við Sultartanga, sunnan og suðvestan í Sandafelli í Skeiða- og Gnúpverjahreppi.

Við skráninguna var tekið út um 570 ha svæði norðvestan við Þjórsá, nærri sýslumörkum Árnes- og Rangárvallasýslu. Ekki hafði verið gengið um svæðið í leit að fornleifum áður, en þekktar minjar eru norðvestan í Sandafelli utan svæðisins.[1] Svæðið var skráð á vettvangi í lok júní og ágúst 2020. Við vettvangsskráningu var farið kerfisbundið um allt úttektarsvæðið og leitað að minjum. Um vettvangsskráningu sáu Ragnheiður Gló Gylfadóttir, Gylfi Björn Helgason og Sigrún Drífa Þorfinnsdóttir en Ragnheiður var verkefnisstjóri og sá einnig um alla úrvinnslu og skýrslugerð. Áður en deiliskráning hófst 2020 var ekki vitað um fornleifar innan svæðisins og kerfisbundnar göngur leiddu ekki áður óþekktar minjar í ljós. Hins vegar fundust fjórar vörður á Sprengisandsleið í næsta nágrenni úttektarsvæðis og eru upplýsingar um þær birtar í skýrslunni. Jafnframt er fjallað stuttlega um aðar minjar í grenndinni vegna nýtingar svæðisins fyrr á öldum.

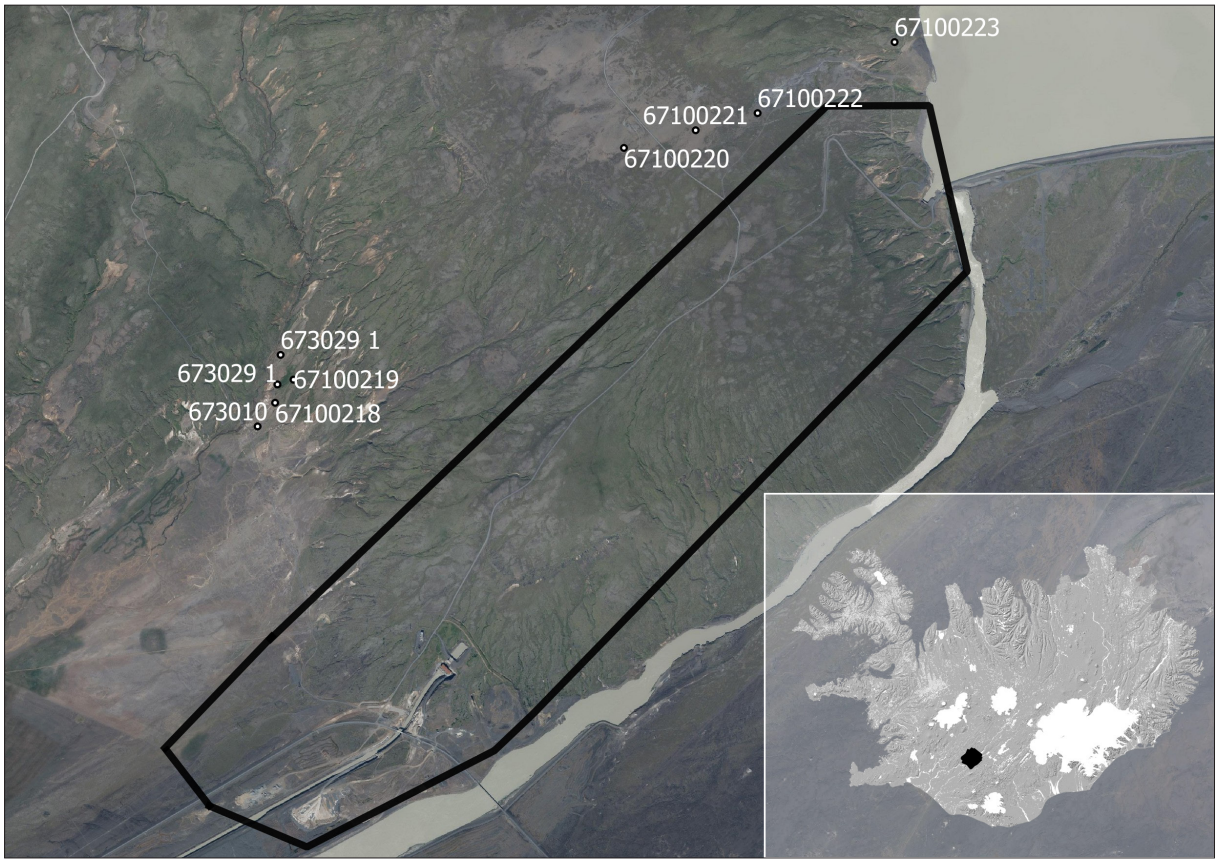

Kort sem sýnir afmörkun úttektarsvæðis. ©Loftmyndir ehf og Landmælingar Íslands.

1 Síðustu ár hefur Fornleifastofnun Íslands unnið aðalskráningu í Þjórsárdal og hluta af afrétti Gnúpverjahrepps. Þær upplýsingar sem birtast utan úttektarsvæðis, byggja á þeirri skráningu. Sjá Ragnheiður Gló Gylfadóttir, í vinnslu.

Skýrsla þessi er byggð upp á svipaðan hátt og aðrar deiliskráningarskýrslur Fornleifastofnunar. Í öðrum kafla er að finna stutt yfirlit um löggjöf um minjavernd. Í þriðja kafla er fjallað um þá aðferðafræði sem notuð var við úttektina og í þeim fjórða er svo að finna fornleifaskrá yfir minjar nærri deiliskipulagssvæðinu. Í fimmta kafla skýrslunnar er samantekt um sögu svæðis og landshætti á deiliskipulagssvæðinu og í lokakafla hennar eru helstu niðurstöður úttektarinnar. Aftast í skýrslunni er að finna heimildaskrá og kort sem sýna rannsóknarsvæðið.

2. Saga fornleifaskráningar og löggjöf

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á landinu. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenzka fornleifafélags, einkum staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning (ýmist aðaleða deiliskráning). Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmsar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna (svæðisskráning).

Á undanförnum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 3. grein laga um menningarminjar (nr. 80, 2012), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: „Fornleifum, [...] jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað […].“ Er þessi fornleifakönnun í anda markmiða sem sett hafa verið með þessari löggjöf. Mat á áhrifum framkvæmda á fornleifar gerir kröfur um fjölþætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

a. búsetulandslag, skrúðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bænhúsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,
c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,
d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjustaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,

e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,

f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,

g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,

h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,

i. skipsflök eða hlutar þeirra.

Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu er fylgt við hefðbundna fornleifaskráningu.

Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Minjastofnunar Íslands.

3. Aðferðir við fornleifaskráningu

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar hefur hver sýsla skammstafað heiti (ÁR, SÞ o.s.frv.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-239:001).

Í skránni fær hver minjastaður eina efnisgrein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hverrar greinar eru grunnupplýsingar; auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagablettur, sögustaður eða vað). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða.

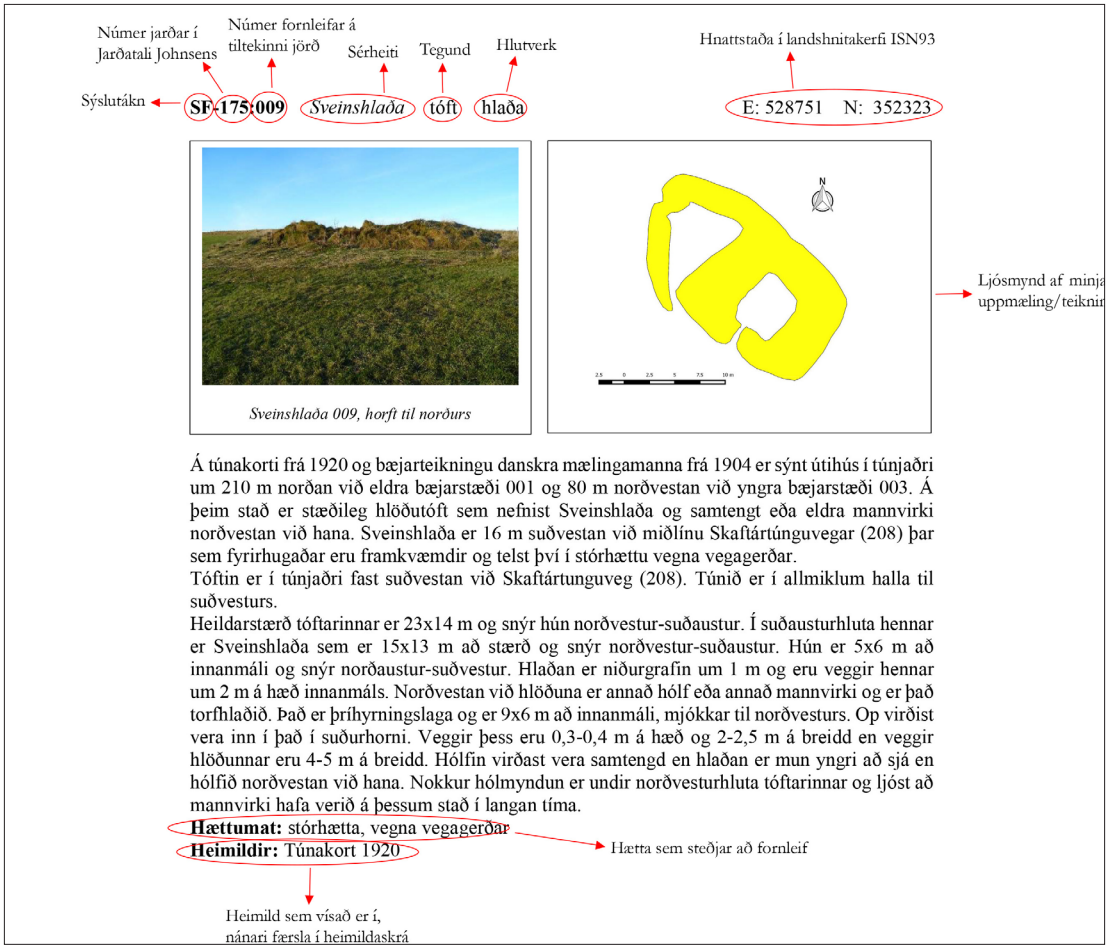

Dæmi um skráningu á minjastað í skýrslum Fornleifastofnunar Íslands.

Á eftir hlutverki kemur hnattstaða minjastaðarins. Mæling hnattstöðu er gerð með GPS staðsetningartækjum af gerðinni Trimble Geoexplorer 6000 (ISN93) og er annars vegar mældur punktur með kennitölu í miðju hvers minjastaðar og hins vegar voru allir minjastaðir uppmældir. Samkvæmt lögum hafa allar fornleifar 15 m friðhelgað svæði frá ystu mörkum minjastaðarins en friðlýstar fornleifar 100 m friðhelgi. Þar sem getur um „heimild um...“ t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þótt engar minjar hafi fundist, er engu að síður tekin hnattstaða staðarins ef unnt hefur verið að ákvarða hann á grundvelli fyrirliggjandi upplýsinga með 50 metra fráviki eða minna.

Í annarri línu hefst lýsing minjastaðar oftast á tilvitnun í fyrirliggjandi heimildir en síðan er staðsetningu hans lýst. Þar á eftir kemur oft lýsing á aðstæðum og síðast lýsing á mannvirkinu sjálfu ásamt öðrum upplýsingum sem við eiga.

Í næstsíðustu línu er lagt mat á þá hættu sem minjastaðurinn kann að vera í. Venjan er sú að allar minjar innan marka úttektarsvæðis teljist i stórhættu vegna rannsókna en minjar skammt utan markanna í hættu. Engar minjar voru skráðar innan marka úttektarsvæðis við Sultartanga og því reyndust þær minjar sem skráðar voru aðeins í hættu vegna mögulegra framkvæmda.

Í síðustu línu er getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í heimildaskrá aftast í skýrslunni.

4. Fornleifaskrá

ÁR-671 Fornleifar á fleiri en einni jörð í Gnúpverjahreppi

ÁR-671:002 *Sprengisandsleið* gata leið
„Austur af Reykholti [ÁR-753:014] er gamla Sprengisandsleiðin yfir Fossá [...] Vegghamrar austan Sandár, innan við Dímon. Nokkru framar er grasflöt við Sandá, sem heitir Hallslaut; þar um liggur Sprengisandsleiðin vestur yfir Sandá, heim að Skriðufelli. [...] Rétt innan við Kerslæk var fyrsta varðan á Sprengisandsleið, sem hlaðnar voru 1905-1906. Fyrra árið frá Mýri í Bárðardal að Bólstað, og seinna árið þaðan að Skriðufelli," segir í örnefnaskrá Skriðufells.
Í Íslensku fornbréfasafni DI XIII, um 1556 eða síðar segir: „En fyrer nordan Raudä er Kalldnesingur og ad guatum þeim sem liggia vpp ä Sandafell. en austur frä þeim gautunum j krijngum Sandafell. nordur ad Skumstungu eru Bläskogar." Um 1615 segir í sama hefti: „Jtem Kalldnesingur er framan j Sandfelle fyrir vestan reidgöturnar nordur fra Hölaskoge."
„[...] vegurinn norður á bóginn liggur nú um hríð með ánni til norðausturs til bæjanna sem eru ofar og þaðan inn á afréttinn, en þaðan er löng leið um Sprengisand til Norðurlands. [...] Sprengisandsvegur liggur fram hjá Stöng til norðausturs. Sé farið hann spottakorn, er komið að sérkennilegri gjá, sé farið niður í hana, er komið í lítinn grasivaxinn dal, girtan klettum," segir í Íslenzkum sögustöðum I.
„Einnig er minnzt á Sprengisandsveg í sögunum. Er hann þar nefndur Sandur, Gásasandur. [...] Sunnan frá er þessi leið venjulega hafin efst í austustu byggð Árnessýslu, Gnúpverjahreppi. Fyrst er farið eftir Þjórsárdal, sem er löngu kominn í eyði, síðan haldið í norðaustur vestan Þjórsár yfir víðlendi mikið, og má þar fá ágætt dæmi um hálendið með ásum, öldum og mýrarverum, en gróður fer sífellt minnkandi og öræfasvæði þeim mun meiri, svo sem Fjórðungssandur með Norðlingaöldu. Suðvestan við Arnarfellsjökul er venjulega farið yfir Þjórsá á vaðinu við Sóleyjarhöfða - þar er Biskupsþúfa - því að leiðin milli Arnarfellsjökuls og Þjórsár er mjög erfið vegna margra kvísla sem koma frá jöklinum og renna til árinnar, en sé sú leið valin, er haga að fá undir Arnarfelli," segir í Íslenzkum sögustöðum IV.
„Þegar fara skal Sprengisand má reyndar fara hvorumegin Þjórsár, er vill, en þó ætla eg að betra sé að fara vestanmegin hennar. [...] Ef farið er að vestanverðu við Þjórsá, skal leggja upp frá efsta bæ i Gnúpverjahrepp, Skriðufelli. Þaðan er bezt að fá tilsögn, hvernig stefna skal fyrst, og um fjöll þau, er þaðan sjást, t. a. m.: Hekla og Búrfell. Búrfell er hátt fell einstakt við Þjórsá, í norðaustur frá Skriðufelli. Stefna sú, er taka skal frá Skriðufelli, er í norðaustur, og skal þeirri stefnu aldrei sleppa. Frá Skriðufelli er nú fyrst farið inn með fellinu um Skriðufells-skóg. Þá kemur að á, eigi mikilli, sem heitir Sandá; hún er innanvert við fellið og skóginn. Þegar yfir hana er komið kemur grasflöt dálitil, og heitir hún Hallsleyti, eða Hallslaut. Þegar flöt þessari sleppir minnkar nú um gras fyrst um sinn, og kemur þá hraunfláki mikill, eða sandur, og eru það kallaðir Vikrar. [...]. Syðst á Vikrunum er hamar einn, vestanvert við Sandá; hann heitir Dímon [...]. Nokkuð lengra norður á Vikrunum kemur fellkorn eitt, sem heitir Vegghamar, og liggur vegurinn undir felli þessu Þjórsármegin. [...] Norðaustur af Vegghamri kemur enn fell, ekki stórt; það heitir Reykjaholt, og norður og austur af því eru enn hæðir nokkrar, eigi all-litlar, sem heita Rauðukambar. [...] Sunnanvert við Rauðukamba og norðantil á Vikrunum standa hólar margir, toppmyndaðir; milli þeirra liggur vegurinn, Þjórsármegin við Rauðukamba, og æði lángt frá þeim, því frá Reykjaholti liggur vegurinn beint ígegnum hólana. Þegar í hólana er komið, er Búrfell milli suðurs og útsuðurs. Norður af Búrfelli gengur annað fell, og er það í austri að sjá úr hólunum; það fell heitir Skeljafell. Vegurinn liggur nú vestanvert við endann á þessu felli, yfir háls þann, sem tengir það við hið næsta fell. En það fell heitir Stangarfell, og liggur fyrir austan Rauðukamba, norður með þeim. Hálsinn milli Skeljafells og Stangarfells heitir Bolagrófarhöfði. Sunnan undir honum var fyrrum bær, sem hét Skeljastaðir [...]. Vegurinn liggur rétt hjá bæjarrústum þessum, og eru þær uppi á melkasti einu, eigi miklu, á vinstri hönd þegar upp er farið á hálsinn. Yfir hálsinn er nú farið eptir sömu stefnu og áður, en það er í norðaustur. Þá kemur að uppblásnum móabörðum, og heitir það Hólaskógur. [...] Úr Hólaskógi sér í Þjórsá, og er hún þá eigi mjög lángt í burtu, en eigi hefir áður séð í Þjórsá frá því sunnan til á Vikrunum. Í Hólaskógi blasir við hlið á felli einu, sem þá liggur þvert fyrir stefnunni; það heitir

Sandafell. Undir því er allgóður áfangastaður, og liggja þar gángnamenn opt á hausum. Yfir Sandafell skal nú þar fara, sem það er hæst, og liggur þá vegurinn niður af því hinumegin, rétt ofan að Þjórsá. Þar falla þrjár ár í Þjórsá, tvær að vestanverðu, og ein að austanverðu: sá að austanverðu er þeirra mest, og er það Túngnaá; hinar heita Skúmstúngnaá hin ytri og innri. Á milli ánna eru kallaðar Skúmstúngur; í þeim eru hagar góðir og gras nóg. Yfir Skúmstúngnaá hina ytri (þ. e. þá sem nær er bygðinni á að fara nærri niður við Þjórsá, liggur þá vegurinn upp túngurnar, upp með hinni Skúmstúngna-ánni, en ei yfir hana, þángað til komið er upp á sandhól einn, æði háfan. Þaðan sést steinn einn mikill í norðaustri hinumeginn við ána, og er á honum vörðubrot. Sá steinn heitir Starkaðarsteinn, og mýrin, sem um hann liggur, Starkaðarver. Af hólnum skal nú stefna á steininn, og fara rétt hjá honum yfir verið. Þá kemur lángur melhryggur, er verið þrýtur, og er vegurinn vestan undir honum, og inn með honum, svo lángt sem hann nær. Melhryggur þessi heitir Lángalda, og nær hún alla leið inn að á þeirri, sem Gljúfurá heitir. Sviðið frá Gljúfurá inn að á þeirri, sem þá kemur næst, heitir Gljúfurleit [...]. Gljúfurleit er heldur laung, og ill yfirferðar. Þangað sér alltaf í Þjórsá, og er þá farið spölkorn frá henni. Næst fyrir innan Gljúfurleit er Dalsá, og er hún æði mikið vatnsfall; hún skilur afrétt og öræfi. Fyrir innan Dalsá heitir Loðnaver, og nær það inn að læk þeim, er Miklilækur heitir. Þá tekur við Kjálkaver. Hálsinn að austanverðu við Þjórsá, sem alltaf blasir við af vegi þessum, heitir Búðarháls, og nær hann frá T'ungnaá inn á móts við Kjálkaver; þar þrýtur hann. Þegar farið er að austanverðu við Þjórsá, skal fara eptir Búðarhálsi endilaungum. Í Loðnaveri og Kjálkaveri eru hagar góðir, og er þar áð næst áður enn lagt er á Fjórðungssand. Þegar komið er í Kjálkaver, liggja melar nokkrir meðfram því jöklamegin, og er bezt að fara eptir jöðrunum á melum þessum. Sumir segja að þar byrji Fjórðúngssandur, en nú liggur hár og mikill sandur beint fram undan manni upp með ánni; það er Fjórðungssandur. Undir honum er að sunnanverðu á sú sem sumir kalla Kisá [...]. Kisá getur orðið mikil og er bezt að fara hana þar sem brot er á henni, og straumur er töluverður. Norðanvert við ána er hátt melkast eða melhóll og skal fara Þjórsármegin við hann uppá sandinn. Á þeim vegi er vörðubrot eitt lítið, og hjá því á að fara. þegar komið er efst uppá sandinn, er þaðan víðsýni mikið og fagurt, þá bjart er yfír. Þaðan sjást í norðvestri fjöll þau, er Kerlingarfjöll heita, en það eru margar snjólausar hæðir, toppmyndaðar, suðvestanvert í jökli þeim enum mikla, er þar liggur fyrir vestan Fjórðúngssand. þessi hinn mikli jökull heitir tveim nöfnum: endinn sem Kerlíngarfjöll eru í heitir Hofsjökull, en sá endinn er norður veit heitir Arnarfellsjökull [...]. Þá er Arnarfellsjökull þrýtur, er af Fjórðúngssandi að sjá sem bil nokkurt snjólaust austur af jöklinum, og í því bili liggur Sprengisandur. Þá koma aptur jöklar, sem þá beygjast suðurávið að austanverðu við Þjórsá. Hérumbil í austur af Fjórðúngssandi sér enn hæðir tvær miklar, er bera í jökla þessa; þær hæðir eru og snjólausar. Þab er Hágánga hin nyrðri og hin syðri. Héðan sést og Hekla, og er hún þá nærri því í suðvestri. Nú er að fara beint yfir sandinn, og skal nú stefna lítið austar enn á Arnarfellin. Kemur þá fyrir á ásandinum, og er í henni jökulvatn; þessi á heitir Knífá. Hana skal þar fara, sem mestur er í henni straumur, því annars er hætt við sandbleytu. Knífá er nokkuð innar (ɔ: norðar) enn á miðjum Fjórðúngssandi. Þegar sandurinn þrýtur byrja flóar þeir, er Tjarnaver heita; þau eru ill yfirferðar og full með jarðföll, tjarnir og skurði. Yfir ver þessi er bezt að fara sem næst Þjórsá, og verður að leitast fyrir hvar bezt er að fara. Tjarnaverin ná inn að vaðnu á Þjórsá. Það vað heitir Sóleyjarhöfðavað, og eru engi vöð á henni milli þess og Nautavaðs, en Nautavað er niðri í bygð. Höfðinn heitír Sóleyjarhöfði og dregur hann af því nafnið, að hann er tilsýndar gulleitur, og líkastur því sem hann ljómaði allur í sóley; en reyndar er það gulleitur mosi, sem gefur honum litinn. En af lit þessum er þó höfðinn auðþekktur, og það lángt til að sjá. Ofantil við höfðann er Þjórsá breið mjög, og eru þar í henni eyjar margar og sandhólmar, en eigi verður þar þó yfir hana komizt sökum sandbleytu. Vaðið er beint undan höfðanum, og gengur ós einn eigi stór að vestanverðu fram í hana. Skal ríða útí ána að neðanverðu við ósinn, og stefna ofantil á háfan grjóthólma, sem er í ánni og ber í höfðann,» segir í Nýjum félagsritum 1848.

„Skriðufell er efsti bær í Gnúpverjahreppi, og þar er talið, að Sprengisandsleið hefjist, en hún liggur yfir Sprengisand að Mýri í Bárðardal, en stundum lá leiðin austur yfir Skjálfandafljót að Svartárkoti í Bárðardal. Eins oft var þó farið frá Galtalæk á Landi og síðan austan Þjórsár á Sprengisand. Nú orðið er oftast lagt á Sprengisand frá Ásólfsstöðum, þar eð gatan í gegnum Skriðufellsskóg er að lokast, vegna þess að skógurinn hefur ekki verið nytjaður hin síðari ár. [...] Sé hins vegar lagt upp frá Skriðufelli, er riðið austur frá bænum yfir Geithúsagil, fram hjá eyðibænum Karlsstöðum, sem stóð á eystri bakka gilsins, inn með hlíðum Skriðufellsfjalls, en þar hefst Skriðufellsskógur. Frá fellinu er sveigt austur yfir litla og snotra kvos á nyrðri bakka Sandár upp á lágan háls, sem nefnist Selhöfðar, og síðan yfir Sandá á móts við Hallslaut. Á vestri bakka Sandár stendur allmyndarleg varða, og er hún fyrsta varðan á Sprengisandsvegi, en hann er varðaður alla leið að Mýri í Bárðardal. Rétt innan við Hallslaut skiljast leiðir. Liggur önnur þvert austur yfir Vikra að Hjálparfossi í Fossá. Þá leið fara þeir einnig, sem ætla í Búrfellsháls. Hin leiðin liggur áfram upp með Sandá, og henni fylgjum við. Á vinstri hönd gnæfir Dímon handan Sandár [...]. Á móts við norðurhorn Dímonar sveigir

vegurinn frá ánni, liggur sunnan undir lágu hamraholti, sem Vegghamrar heitir, og stefnir þaðan á suðurenda Reykholts yfir mikla þyrpingu gervigíga [...]. Vegurinn liggur nú um sinn með suðurhlíðum Reykholts, fram hjá vikurnámum miklum, en vestan þeirra er gömul bæjarrúst í brekkurótunum. Litlu austar beygir vegurinn suður yfir gígaþyrpingunga, sem er eins og garður á milli Reykholts og Fossár, og niður að ánni. Lítil grasfit er hér við Fossá, sem Fjallmannafit nefnist, og er vað á ánni við ofanverða fitina. [...] Nú blasir við fram undan skarðið á milli Stangarfjalls og Skeljafells, og kemur Rauðá úr skarðinu og fellur í Fossá skammt neðan við vaðið, en vegurinn liggur austur úr skarðinu upp með Rauðá. Fyrst liggur leiðin yfir nesið á milli ánna, sveigir á milli strjálla gíghóla um sæmilega gróið land og síðan yfir Rauðá, og er oft sandbleytuvottur í vaðinu. Vegurinn stefnir nú um sinn í austur um slétta sanda fyrst, en síðan sunnan við litla hæð, sem nefnist Steinastaðaholt. Er farið um hlaðið á Steinastöðum hinum fornu [...]. Austan við holtið liggur vegurinn yfir grýttan farveg, sem heitir Rjóðrunargil. [...] Austan við gilið liggur vegurinn norðan undir brattri brekku, með smáklettum í brúnum, lítill lækur fossar norður af brúninni [...]. Þá liggur gatan upp lága brekku og yfir þurran lækjarfarveg. [...] Vegurinn liggur nú austur eftir grunnri dalkvos, sem áður nefndist Bolagróf [...]. Austan við Bolagróf er snarbrött brekka sem heitir Hólaklif [...] Vegurinn liggur upp Hólaklif, og hefur hann verið hlaðinn hátt upp til þess að draga úr brattanum. [...] Gatan liggur fyrst um grýtt land og síðar um slétta sandfarvegi, unz hún liggur yfir Bleikkollugil og síðan í gegnum hlið á afréttargirðingu Gnúpverja, sem jafnframt er friðunargirðingin um Þjórsárdal. [...] Karnesingur endar með lágri brún, sem snýr á móti suðaustri. Grashallinn á milli hennar og Hafsins [...] heitir [...] Hólaskógur. Hann nær að Sandafelli og liggur gatan austur eftir honum, síðan yfir Rauðá rétt neðan við gil, sem hún rennur eftir á milli Sandafells og Karnesings, og síðan upp í hlíðar Sandafells. Vegurinn liggur upp moldarrana austan gilsins að Rauðá. [...] Vegurinn sveigir brátt frá Rauðá til austurs upp á fellið [...]. Vegurinn liggur nú niður austurhlíð Sandafells, sem er öllu brattari en vesturhlíðin, um 140 m há, síðan yfir Fremri-Skúmstungnaá, sem er bæði ströng og grýtt, og áfram yfir Skúmstungurnar [...]. Vegurinn liggur nú upp í Skúmstungnaheiðina og fylgir löngum vesturbakka Innri-Skúmstungnaár. Er brekkan allöng, en hvergi brött, en þó stígur vegurinn úr 300 m hæð í Skúmstungum upp í 460 m hæð, er hann sveigir austur yfir ána yfir í Starkaðsver, þar sem Öræfataglakvíslin kemur í hana úr norðaustri. Gatan stefnir nú í landnorður, yfir verið, sem er mýrlent, en ekki mjög blautt. [...] Vegurinn heldur áfram í sömu stefnu yfir að Öræfataglakvísl og yfir hana á móts við vesturhorn Langöldu og síðan austur með öldunni að norðan, yfir vatnaskil um hálftuðróttan veg, þá yfir Blautukvísl rétt framan við Hnappöldu, sem er lítil um sig, en allbrött, og síðan niður með Blautukvísl, unz hún byrjar að grafa sig niður í gili því, sem Gljúfurá dregur síðar nafnið af, þá er sveigt aðeins til vinstri yfir Gljúfurá upp að vesturenda Lönguhlíðar, en vegurinn liggur inn með henni, og er hlíðin látin á vinstri hönd, en hinum megin sér fram á brúnina fyrir ofan Gljúfurleitina. Fremra sæluhúsið í Gljúfurleit stendur undir þessari brún rétt innan við Gljúfurá. [...] Við tökum okkur nú upp frá sæluhúsinu, teymum hestana upp snarbratta brekku fyrir ofan húsið og höldum upp að Lönguhlíð. Vegurinn liggur inn með henni, en þar skiptast á gróðurtorfur, flög og melar, en auk þess verða nokkur gil á leiðinni en ekki svo að torfæra sé. Rétt innan við enda Lönguhlíðar er farið yfir Geldingaá [...]. Áfram liggur vegurinn um sams konar land, yfir Hölkná og inn með Kóngsás að norðan og loks niður að Dalsá. [...] Vegurinn liggur í grunnu skarði norður undir honum [Kóngsás], og liggja nafnlaus öræfin norðan að skarðinu. Þar sem vegurinn kemur að Dalsá, er dálítil eyja í henni. Liggur gatan spottakorn niður með ánni og síðan yfir hana, þar sem hún rennur á mjóum eyrum, en sæluhús blasir við á innri bakka hennar rétt ofan við vaðið. Dalsá er allvatnsmikil á, og vaðið er grýtt og áin ströng. Í vatnavöxtum getur hún því orðið varasöm yfirferðar. Rétt vestan við Dalsá, á móts við efri enda eyjarinnar, sem fyrr var nefnd, er grasbrík, sem snýr á móti suðri Hún heitir Skiptibrík. [...] Innan við Dalsá hefst Norðurleitin og nær að Kisu, en á milli vegarins og Þjórsár heitir Loðnaver. Þar er grösugt, en víða mjög blautt. Til þess að forðast verstu bleyturnar sveigir vegurinn frá sæluhúsinu upp með litlum læk, unz hann snýr til landnorðurs undir lágri brún, sem hann fylgir fyrst um sinn. Þar er sæmilega þurrt, en víða nokkuð blásið. Brátt liggur gatan yfir læk, sem heitir Fremri-Bjarnalækur, og nokkru síðar yfir Innri-Bjarnalæk. Þá er fram undan til hægri lítil fellhnúta, sem Digraalda nefnist, en skammt frá til vinstri er Flóamannaalda, mikil um sig, en flatvaxin. Hún má heita gróðurlaus. Vegurinn liggur norðan í rótum Digruöldu og sveigir þar í austur að vaðinu á Miklalæk, sem er smáá á milli Loðnavers og Kjálkavers, en það nær inn að Kisu. Vegurinn heldur sömu stefnu austur yfir Kjálkaver að Kisu og síðan upp með henni, yfir alldjúpt gil, sem kemur ofan úr verinu, og er þaðan skammt að Kjálkaverskofanum, en það er sæluhús á bakka árinnar. [...] Frá kofanum er haldið skammt upp með Kisu og, síðan austur yfir hana, og er þá komið á Fjórðungssand. Áin er venjulega ekki djúp, en vaðið er heldur lélegt, og fyrir kemur, að sandbleyta er í því. Austan ár er dálítill grasblettur, en svo tekur sandurinn við. Norðlingaalda blasir nú við fram undan, lág en breiðvaxin, með öllu ógróin, og er stefnt austan og sunnan hennar. Vegurinn fylgir rótum öldunnar um sinn, en um miðja ölduna er sveigt frá

henni, og er þá brátt komið að Eyvafeni. Það er lítil kvísl, lygn og bleytufull, en vandalaus yfirferðar, sé götunum fylgt. [...] Áfram er haldið yfir lágar sandöldur með nokkrum grasteigingum á milli, unz komið er að Hnífá, en þar er Fjórðungssandur á enda. Hnífá getur verið leiðinda vatnsfall, þegar mikið vatn úr Blautukvísl fellur til hennar, og alltaf skal varast að fara ána, þar sem gömlu göturnar benda til. Bezt er að fara lítið eitt upp með ánni og ríða hana undan brattri sandöldu á eystri bakkanum. Austan Hnífár hefst Tjarnarverið og er þó ekki neinu veri líkt fyrst um sinn. Vegurinn liggur oftast á bakka Þjórsár, fyrst um sanda, en von bráðar um gróið land. [...] Rétt vestan við mynni Blautukvíslar stendur lítið sæluhús, og upp frá því er afgirtur blettur. Þar heitir á Bólstað [...]. Við skulum líta á Þjórsá. Hér er Sóleyjarhöfðavað á ánni, eins og fyrr greinir, en það er venjulega svo djúpt, að ekki er ráðlegt fyrir óvana menn að fara það nema með leiðsögumanni, og mjög oft er áin ófær á sumrum," segir í Árbók Ferðafélags Íslands 1956.
"Frá Skriðufelli í Þjórsárdal að Hólaskógi á Gnúpverjaafrétt. Þetta er upphaf hinnar fornu og vörðuðu Sprengisandsleiðar í suðri. [...] Förum frá Skriðufelli, þar sem Sprengisandsvegur hefst að sunnan verðu. Fyrsta varðan er við Húsagróf, tæpan kílómetra austan við bæinn á Skriðufelli. Við förum vörðuðu slóðina austan Skriðufells upp með Sandá undir Dímoni. Skiljum þar við ána og stefnum austur undir Vegghömrum á suðurenda Reykholts. Förum sunnan við holtið og síðan til austurs norðan við Skeljafell að hestarétt við Stöng. Þaðan förum við suður yfir Fossá og upp með Rauðá á suðurbakka Gjárinnar. Síðan norðaustur um Kjóaflöt og bratt Hólaklif og áfram um Bleikkollugil að fjallaskálanum í Hólaskógi. [...] Frá Hólaskógi á Gnúpverjaafrétt að Gljúfurleit á Gnúpverjaafrétt. Hluti hins forna Sprengisandsvegar, sem lá sunna úr Þjórsárdal norður í Bárðardal. Leiðin liggur yfir líparítfjallið Sandafell og gróðursælar Skúmstungur, upp Skúmstungnaheiði, um Starkaðsver og Hjallaver í Gljúfurleit. Engir jeppar eiga að geta verið á leiðinni, ef farin er forna slóðin og ekki jeppavegurinn. Vörðurnar hafa verið endurnýjaðar, svo að auðvelt er að rata eftir þeim, þótt reiðslóðin sé orðin fáfarin, síðan fáfróðir fóru að ríða jeppaveginn. [...] Förum frá fjallaskálanum í Hólaskógi í 280 metra hæð og fylgjum vörðuðu Sprengisandsleiðinni vestan Þjórsár. Fyrst til vesturs gegnum girðingu og síðan með girðingunni til norðausturs. Áfram upp Sandafell í 450 metra hæð og síðan niður af því til norðausturs að Sultartangalóni, þar sem gerði er í Skúmstungum. Fylgjum Innri-Skúmstungnaá til norðurs upp á Skúmstungnaheiði, fyrst vestan árinnar og síðan austan hennar um blautt en greiðfært Starkaðsver. Förum þar fram[h]já Starkaðssteini. Bílvegurinn er á svipuðum slóðum. Um Hjallaver liggur slóðin töluvert vestan vegar í 560 metra hæð, en reiðvegur og bílvegur mætast við Blautukvísl áður en komið er að afleggjara til austurs yfir Gljúfurá og undir Lönguhlíð að skálanum í Gljúfurleit í 480 metra hæð. [...] Frá skálanum í Gljúfurleit að skálanum í Bjarnalækjarbotnum. Þetta er vörðuð leið frá fornu fari og Vörðuvinafélagið hefur endurreist vörðurnar. Þetta er fögur reiðleið upp með Þjórsá vestanverðri, hluti hins forna Sprengisandsvegar. Leiðin er vörðuð og hafa vörðurnar verið endurnýjaðar. Hún liggur fjarri jeppaslóðinni. Á tveimur stöðum liggja þverslóðir niður að fossum í Þjórsá, Gljúfurleitarfossi og Dynk. [...] Förum frá skálanum í Gljúfurleit norðvestur frá skálanum upp á reiðslóð undir Lönguhlíð, sem er hluti hins forna Sprengisandsvegar. Einni má fara nær Þjórsá. Við fylgjum Sprengisandsvegi til norðurs alla leið í Bjarnalækjarbotna á Gnúpverjaafrétt. Eftir rúma fimm kílómetra komum við að jeppaslóð niður að Gljúfurleitarfossi í Þjórsá, 1-2 kílómetra leið. Áfram förum við norðaustur Innri-Hnappöldu. Öðrum fimm kílómetrum ofar er farið niður að fossinum Dynk í Þjórsá. Það er um þriggja kílómetra leið. Einnig er hægt að fara alla þessa leið miklu nær Þjórsá og eiga þá styttri afleggjara að fossunum. Næst förum við upp á Kóngsás og komum að Fellakvísl/Dalsá. Þar fyrir norðan er Styttri-Norðurleit og þaðan má fara niður að Hvannagiljafossi í Þjórsá. Af Digruöldu er farið út af Sprengisandsleið og haldið um einn kílómetra til norðvesturs, unz komið er að skálanum í Bjarnalækjarbotnum, í 550 metra hæð. [...] Frá Bjarnarlækjarbotnum að Sóleyjarhöfðavaði í Tjarnarveri. Þetta er síðasti hluti hinnar vörðuðu Sprengisandsleiðar á Gnúpverjaafrétti. Handan Sóleyjarhöfðavaðs á Þjórsá tekur hinn eiginlegi Sprengisandur við. Leiðin liggur um Eyvafen, Vaðöldur og Tjarnarver þar sem gangnamannaskálarnir Tjarnarver standa. Innan við skálana er farið um móa. Leiðarlok eru við sæluhúsið Bólstað við Sóleyjarhöfðavað á Þjórsá. Sæluhúsið er gamalt torfhús. Þetta var alfaraleið að fornu og hér fór Þórður kakali, þegar hann flúði undan Ásbirningum til Suðurlands að safna stuðningsmönnum. Nú á tímum fara hestamenn sjaldan þessa leið. Meira er farið um Tjarnarver og Arnarfell og síðan yfir Þjórsárkvíslar. Förum frá Bjarnalækjarbotnum fyrir austur og niður einn kólómetra að Sprengisandsleið. Fylgjum þar hinni gömlu og vörðuðu Sprengisandsleið að Þjórsá til norðurs. Fyrst förum við norðaustur og í krók upp fyrir Loðnaver og um Digruöldu í Kjálkaversgil. Síðan áfram á vaði yfir Kisu og upp með henni austan ár í jaðar Fjórðungssands. að vegamótum, þar sem leið liggur til norðurs í Setrið. En við höldum áfram norðaustur um Norðurleit í Krók við Þjórsá og síðan með ánni og yfir Hnífá að skálanum í Tjarnarveri," segir í Þúsund og einni þjóðleið.
Bjarni F. Einarsson skráði varðaða leið árið 1999. „Syðsta varðan við leiðina sem fer undir lón er 57 m NV

af malarvegi, N undir lágri sandöldu. [...] Fornleið. Leiðin liggur yfir sandöldur og einstakar gróðurspildur, frá Eyvafeni að Bólstað (sú leið sem könnuð var). Frá syðsta hluta hins fyrirhugaða lóns og að Eyvafenskvísl eru 18 vörður. Frá Eyvafenskvísl að Hnífá eru einni 18 vörður og frá Hnífá að Bólstað eða Sóleyjarhöfðavaði eru 29 vörður. Flestar eru vörðurnar endurhlaðnar í seinni tíð. Samtals eru þetta því 65 vörður á þessari leið. Víða má sjá að eldri vörður hafa staðið undir þeim yngri. [...] Af sjálfum reiðgötunum sést nánast ekkert nema á einstaka stað í Tjarnaveri þar sem þær liggja nokkrar saman á köflum. Hugsanlega má finna reiðgötur við Eyvafenskvísl og Hnífárveri."
Hættumat: í hættu
Heimildir: Ö-Skriðufell BJ, 1-2; DI XIII, 166, 169; KK I, 143, 146; KK IV, 116; Ný félagsrit 1848, 53-59; ÁFÍ 1956, 108-114; 1001 þjóðleið, 42, 44, 46; Bjarni F. Einarsson 1999, nr. 22.1

Það er ljóst að vörður á Sprengisandsleið skipta hundruðum. Fjórar vörður voru skráðar skammt norðan við úttektarsvæðið, uppi á Sandafelli, og hafðar hér með vegna nálægðar. Vörðurnar voru hlaðnar um 1906 og endurhlaðnar árið 2006. Þessar fjórar vörður eru hluti þeirra.

ÁR-671:002 20 *Sprengisandsleið* varða samgöngubót A 470827 N 410034
Varða 20 er um 390 m vestan við vörðu 21, uppi á Sandafelli. Hún er um 1 m á hæð og hlaðin úr nokkuð stóru grjóti. Engin gróður vex á vörðunni og má greina um 6-8 umför í henni.
Hættumat: í hættu

Varða ÁR-671:002 20, horft til austurs.

Varða ÁR-671:002 21, horft til suðurs.

ÁR-671:002 21 *Sprengisandsleið* varða samgöngubót A 471206 N 410129
Varða 21 er rúmum 330 m vestan við vörðu 22. Hún er á grýttum mel, uppi á Sandafelli. Hún er hlaðin á lágum, flötum steini. Hún er 1,8 m á hæð og sést víða að.
Hættumat: í hættu

Varða ÁR-671:002 22, horft til vesturs.

Varða ÁR-671:002 23, horft til norðausturs.

ÁR-671:002 22 *Sprengisandsleið* varða leið A 471530 N 410223
Varða 22 er tæpum 820 m VSV við vörðu 23. Hún er á grýttum mel, uppi á Sandafelli. Hún er grjóthlaðin á stórum steini. Hann er um 1 m á hæð en varðan er í allt um 2,5 m á hæð til austurs en 2 m til vesturs. Grjótið er skófum vaxið, stórt grjót er neðst en þunnar hellur sjást efst
Hættumat: í hættu

ÁR-671:002 23 *Sprengisandsleið* varða leið A 472253 N 410596
Varða 023 var skráð árið 2020 vegna deiliskipulags við Sultartanga. Hún er grjóthlaðin, á stóru grjóti sem er um 0,6 m á hæð. Varðan er í allt um 1,5 m. Grjótið er skófum vaxið og gróið i botninn en umhverfis hana er rof.

5. Samantekt um sögu svæðis og landshætti

Svæðið umhverfis Sultartangavirkjun er afgirt og mikið rask hefur átt sér stað innan þess vegna ýmissa framkvæmda. Þar eru m.a. raflínur, stöðvarhús, vegslóðar og skurðir. Það er innan afréttar Gnúpverjahrepps og Þjórsá afmarkar það til suðausturs. Í bókinni *Göngur og réttir II* segir um þetta svæði: „Sandflæmi mikið er inn með Þjórsá, alla leið frá Búrfelli inn að Sandafelli og vestur að Rauðá innan við Gjánna. Kallast það einu nafni Haf [...] Innst á Stangarfelli, frá Háafossi og austur í Þjórsá framan við Sandafell, liggur afréttargirðingin. Er hún jafnframt skógræktargirðing á þá hlið. Þarna við girðinguna, austan við Stangarfell, er leitarmannakofi [Hólaskógur ÁR-673:033] [...] en fyrsti tjaldstaður [ÁR-673:010] er spölkorn innar, inni í Sandafelli. [...] Skóglaust er þó með öllu í Hólaskógi og einnig í Bláskógum, sem er suðaustan í Sandafelli. Benda nöfnin til að þarna hafi verið skógur til forna; einnig sjást þar gamlar kolagrafir, einkum í Bláskógum."[2]

Óhjákvæmilegt er að tengja svæðið við byggðina í Þjórsárdal vegna nálægðar, þekktra örnefna og landnýtingar. Skógur náði án efa að Sandafelli fyrr á öldum og var að öllum líkindum nýttur frá upphafi byggðar hérlendis. Nokkur örnefni innan og nærri deiliskráningarsvæðisins eru ævaforn og koma fyrir í ritheimildum. Sem dæmi má nefna að Sandafell er nefnt í Hrafnkelssögu og lítur út fyrir, að átt sé við fyrsta bæ í byggð sunnanlands, er farin er Sprengisandsleið til Árnessýslu.[3] Ekkert annað er vitað um þennan meinta bæ. Upphaf byggðar í Þjórsárdal er, skv. gjóskulagagreiningum, frá því stuttu eftir að landnámslagið féll en óvíst hversu langt fram á miðaldir hún stóð.[4] Þrátt fyrir að meginhluti byggðarinnar færi í eyði snemma á öldum var dalurinn nýttur áfram. Ljóst er að þar voru árstíðabundin umsvif talsverð og umferð um dalinn nokkur. Dalurinn var m.a. nýttur til sumarbeitar og kola- og rauðablásturs en miklir skógar voru í dalnum fram á seinni aldir. Um þetta vitna m.a. Skógaskrár Skálholts frá árunum 1555-1587 en þar er upptalning á skógarheitum í Þjórsárdal og afmörkunum þeirra.[5] Undir lok 17. aldar var ástand skóg- og kjarrlendis afar bágborið í Þjórsárdal. Ofan á það bættist gos í Heklu 1693 þar sem mikið öskufall varð í dalnum sem skemmdi allt kjarr- og skóglendi og í kjölfarið hófst uppblástur á láglendi dalsins. Þrátt fyrir að skóglendið hafi verið orðið illa farið í lok 17. aldar virðist enn mikil nýting á skóginum í upphafi 18. aldar. Í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalín sem rituð var árið 1709 kemur fram að skóg- og kjarrlendi í Þjórsárdal sé enn nýtt til kolagerðar og eldiviðar af 131 bæjum í austurhluta Árnessýslu og að umrædd nýting hafði neikvæð áhrif á kjarrlendið. Á 19. öld var dalurinn örfoka að mestu og skógar nær horfnir.[6]

Skammt norðvestan við Sandafell og um leið mörk úttektarsvæðis fannst smiðja [ÁR-

2 GR II, 44.
3 Ísl. fornrit XI, bls. 109
4 Sigurður Þórarinsson. 1949: 48-55; Stenberger, Mårten. 1943: 111: Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson. 1989: 97; Sveinbjörn Rafnsson. 1977: 39-120; Dugmore et. al. 2007: 8.
5 DI II: 265-269.
6 JÁM II: 204-231; Friðgeir Sófus Sigurmundsson. 2011: 3, 6.

673:029] undir lok 19. aldar. Hún var rannsökuð árið 1954 og hluti af minjunum sjást enn. Við rannsóknina fannst steðji í grjótrúst og um 120-150 m norðar var mikið af rauðagjalli. Smiðjan er horfin en rauðagjallið sést enn og myndar stóra þúst. Þegar rannsóknin fór fram var mikið af gömlum kolagröfum á þessu svæði og sögusagnir um gjallhrúgu í gili við Þjórsá, austan í Sandafelli eða í Bláskógum."[7] Kolagrafirnar eru horfnar, líklega vegna vatnsaga og tilfærslu á jarðvegi og ekki er vitað til þess að leitað hafi verið að gjallinu í gilinu og ekki var svæðið rannsakað gaumgæfilega að þessu sinni enda er það utan úttektarmarka.

Úttektarsvæðið sem var tekið út vorið 2020 var um 570 ha að stærð, sunnan og suðaustan í Sandafelli við Sultartangastöð. Sultartangastöð er 15 km norðaustan við Búrfellsstöð og var tekin í notkun árið 1999. Tungnaá og Þjórsá sameinast í Sultartangalóni fyrir ofan stöðina, Sultartangastífla er lengsta stífla á Íslandi, 6,1 km að lengd og lónið er um 20 km². Rúmlega 7 km langur frárennslisskurður liggur frá stöðvarhúsinu í rótum Sandafells og fylgir hann Þjórsá langleiðina að veitustíflu og út í farveg Þjórsár.[8]

Það er ljóst að úttektarsvæðið hefur verið nýtt til samgangna og beitar lengi en líklega hefur lykilhlutverk þess fyrr á öldum tengst nýtingu skóga og járnvinnslu.

7 GR II, 44; Gísli Gestson 1954, 16-18.
8 https://www.landsvirkjun.is/Fyrirtaekid/Aflstodvar/Sultartangastod

6. Helstu niðurstöður

Ekki fundust minjar innan deiliskipulagssvæðis við skráninguna. Nokkrir minjastaðir eru þekktir í nágrenninu og vegna nálægðar eru þeir teknir til umfjöllunar. Ljóst er að járnvinnsla, kolagerð og skógarhögg var stunduð á þessum slóðum um aldir, líklegast bæði utan deiliskipulagsmarka og innan þeirra þótt bein ummerki um slíkt hafi ekki fundist innan úttektarmarka eins og kom fram í kafla 4. Svæðið er enn nýtt til beitar að hluta og Sprengisandsleið liggur skammt norðar. Á Herforingjaráðskorti 48 frá 1908 og 58 frá 1944 fer Sprengisandsleið þvert yfir Sandafell. Samkvæmt kortinu fer leiðin þvert í gegnum nyrsta hluta úttektarsvæðisins en við skráningu kom í ljós að vörðurnar eru skammt norðan þess. Norðvestan í Sandafelli sjást bæði vörður og reiðgötur sem enn eru fjölfarnar. Þær voru utan úttekarsvæðis og voru því ekki raktar (en sjást á milli vörðu ÁR-671:019 og vörðu 020).

Bláskógar kallast svæðið sunnan og suðaustan í Sandafelli og líkt og áður var getið voru fjölmargar kolagrafir þar um miðja síðustu öld en umrætt svæði er að mestu rétt utan marka úttektarreits. Nú er svæðið gjörblásið, sundurskorið af vatnsrásum, tekið að gróa upp aftur og öll merki um kolagrafir horfin. Kol voru gerð allt fram á 20. öld á stöku stað en ekki er vitað hvenær hætt var að gera til kola við Sandafell. Vesturhlíðar fellsins voru jafnframt nýttar til rauðablásturs. Járnvinnsla var líklega stunduð allt frá upphafi byggðar hérlendis en leið undir lok á 14.-15. öld að mestu.[9]

Það er rétt að vekja athygli á því hér í lok skýrslu á 22. og 23. grein laga um menningarminjar en í þeim segir: „Fornleifum, sbr. 3. mgr. 3. gr., jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað nema með leyfi Minjastofnunar Íslands.“ Ennfremur segir: „Finnist fornminjar sem áður voru ókunnar, t.d. undir yfirborði jarðar, sjávar, vatns eða í jökli, skal skýra Minjastofnun Íslands frá fundinum svo fljótt sem unnt er. Sama skylda hvílir á landeiganda og ábúanda er þeir fá vitneskju um fundinn.“ Minjastofnun Íslands mun taka afstöðu til áhrifa framkvæmdanna á fornminjar, hvort þau teljist ásættanleg og hvort nauðsynlegt sé að grípa til mótvægisaðgerða.

9 Þorkell Jóhannesson. 1943: 169.

Heimildir

Bjarni F. Einarsson. 1999. *Fornleifaskráning í Þjórsárverum. Skráning vegna mats á umhverfisáhrifum.* Reykjavík: Fornleifafræðistofan.

Bragi Sigurjónsson. 1984. *Göngur og réttir II*. (**GR II**) Akureyri: Bókaútgáfan Skjaldborg.

Brynjúlfur Jónsson. 1885. „Um Þjórsárdal." *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1884-1885*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 38-60.

Dugmore, A.J., Church, M.J., Mairs, K-A, McGovern, T.H., Perdikaris, S. and Vésteinsson, O. 2007. „Abandoned Farms, Volcanic Impacts, and Woodland Management: Revisiting Þjórsárdalur, the "Pompeii Of Iceland"". *Arctic Anthropology 44(1)*: bls. 1-11.

Diplomatarium Islandicum eða Íslenskt fornbréfasafn I-XVI. (**DI**) 1857-1972. Hið íslenzka bókmenntafélag: Kaupmannahöfn og Reykjavík.

Friðgeir Sófus Sigurmundsson. 2011. *Hnignun skóg- og kjarrlendis í Þjórsárdal frá 1587 til 1938 og ástæður hennar.* Óbirt MA ritgerð, Líf- og Hugvísindadeild Háskóla Íslands.

Gísli Gestsson og Jóhann Briem. 1954. „Byggðarleifar í Þjórsárdal." *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1954*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 5-22.

Gísli Gestsson. 1956. *Árnessýsla milli Hvítár og Þjórsár*. Árbók Ferðafélags Íslands. (**ÁFÍ**). Reykjavík: Ferðafélag Íslands.

Herforingjaráðskort 47 og 58. 1908 og 1944. Generalstabens topografiske Afdeling, Kaupmannahöfn.

Íslensk fornrit. I-XVII. bindi. (ÍF). 1935-2002. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.

Íslenskar þjóðsögur og ævintýri. I-VI. bindi. 1961. Jón Árnason safnaði, ný útg. Reykjavík: Þjóðsaga.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns II (**JÁM**). 1913-1917. Árnessýsla. Kaupmannahöfn: S.L. Möller and Hið íslenska fræðafjelag.

Jónas Kristjánsson. 2001. *Þúsund og ein þjóðleið.* Reykjavík: Sögur.

Kristján Eldjárn 2000. *Kuml og haugfé út heiðnum sið á Íslandi*. Reykjavík: Mál og menning.

Nielsen N. 1926. „Jernudvindingen Paa Island I Fordums Tider." *Særtryk af Aarbøger For Nordisk Oldkyndighed og Historie*. Kaupmannahöfn: Kongelige Nordiske Oldskrift-Selskab: bls. 129-174.

Ný félagsrit. 1848. „Lýsing á Sprengisandi." *Ný félagsrit, gefin út af nokkrum Íslendingum. Áttunda*

ár. Kaupmannahöfn: Prentsmiðja L. Klein: bls. 53-66.

Ragnheiður Gló Gylfadóttir. [í vinnslu]. *Aðalskráning fornleifa í Skeiða- og Gnúpverjahreppi II*. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands.

Sigurður Þórarinsson. 1949. „Örlög byggðarinnar á Hrunamannaafrétti í ljósi öskulagarannsókna." *Árbók hins íslenzka fornleifafélags 1943-48*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 44-65.

Stenberger, Mårtin ed. 1943. *Fornatida gårdar I Island*. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.

Sturlunga. I.-II. bindi. 1946. Jón Jóhannesson, Magnús Finnbogason og Kristján Eldjárn sáu um útgáfuna. Reykjavík: Sturlungaútgáfan.

Sultartangastöð. 2020. Landvirkjun. Slóðin er: https://www.landsvirkjun.is/Fyrirtaekid/Aflstodvar/Sultartangastod

Sveinbjörn Rafnsson. 1977. „Sámsstaðir í Þjórsárdal." *Árbók hins íslenska fornleifafélags 1976*. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 39-120.

Vilhjálmur Ö. Vilhjálmsson. 1989. „Stöng og Þjórsárdalur-bosættelsens ophør." *Hikuin 15*: bls. 75-102.

Þorkell Jóhannesson. 1943. „Járngerð." *Iðnsaga Íslands. II. bindi*. Guðmundur Finnbogason (ritsjóri). Reykjvaík: Iðnaðarmannafélagið í Reykjavík: bls. 40-58.

Ö-Skriðufell BJ. 1980. Örnefnaskrá Skriðufells. Björn Jóhannsson skráði. Örnefnasafn Stofnunar Árna Magnússonar.

Viðauki I: Minjakort

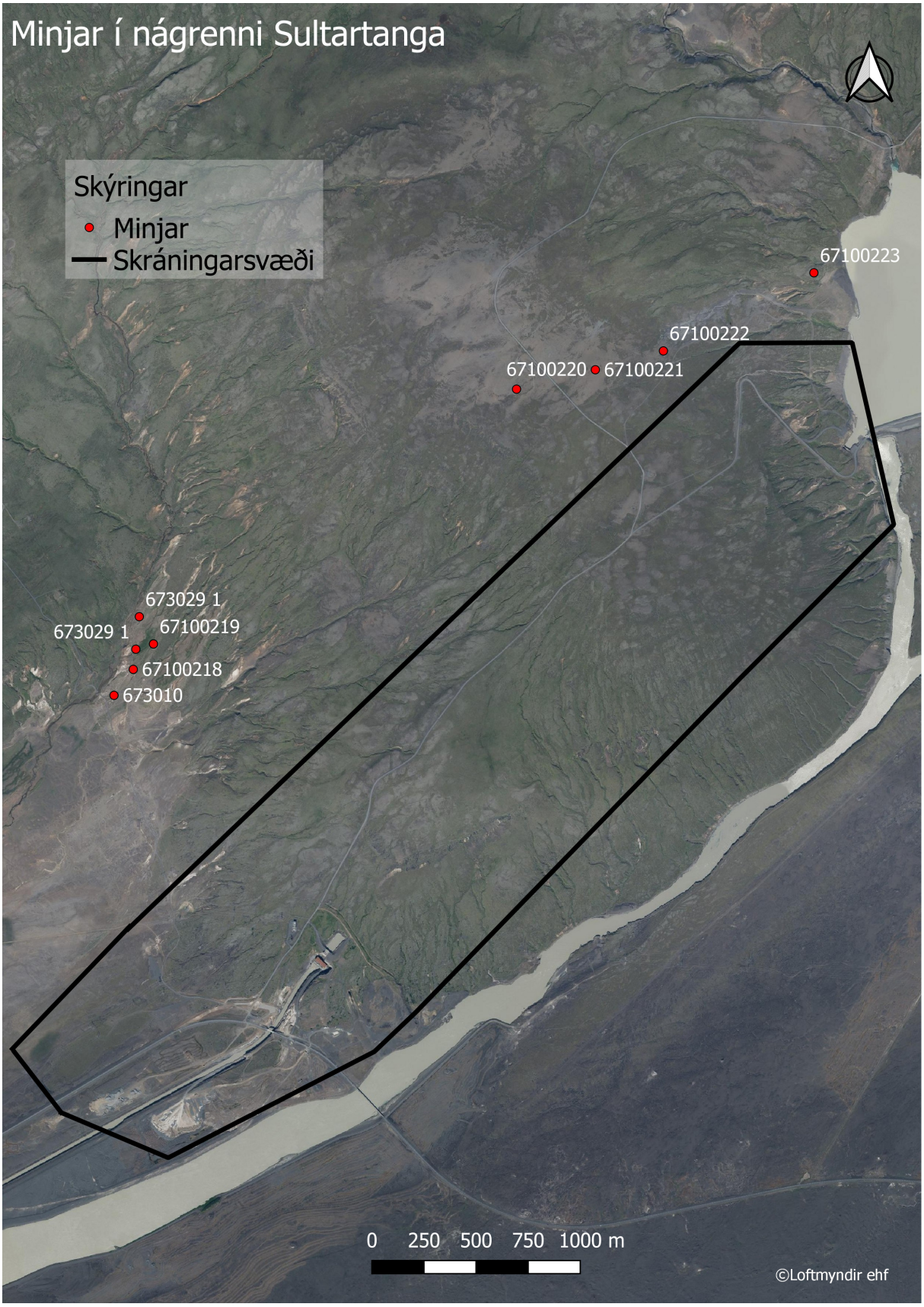

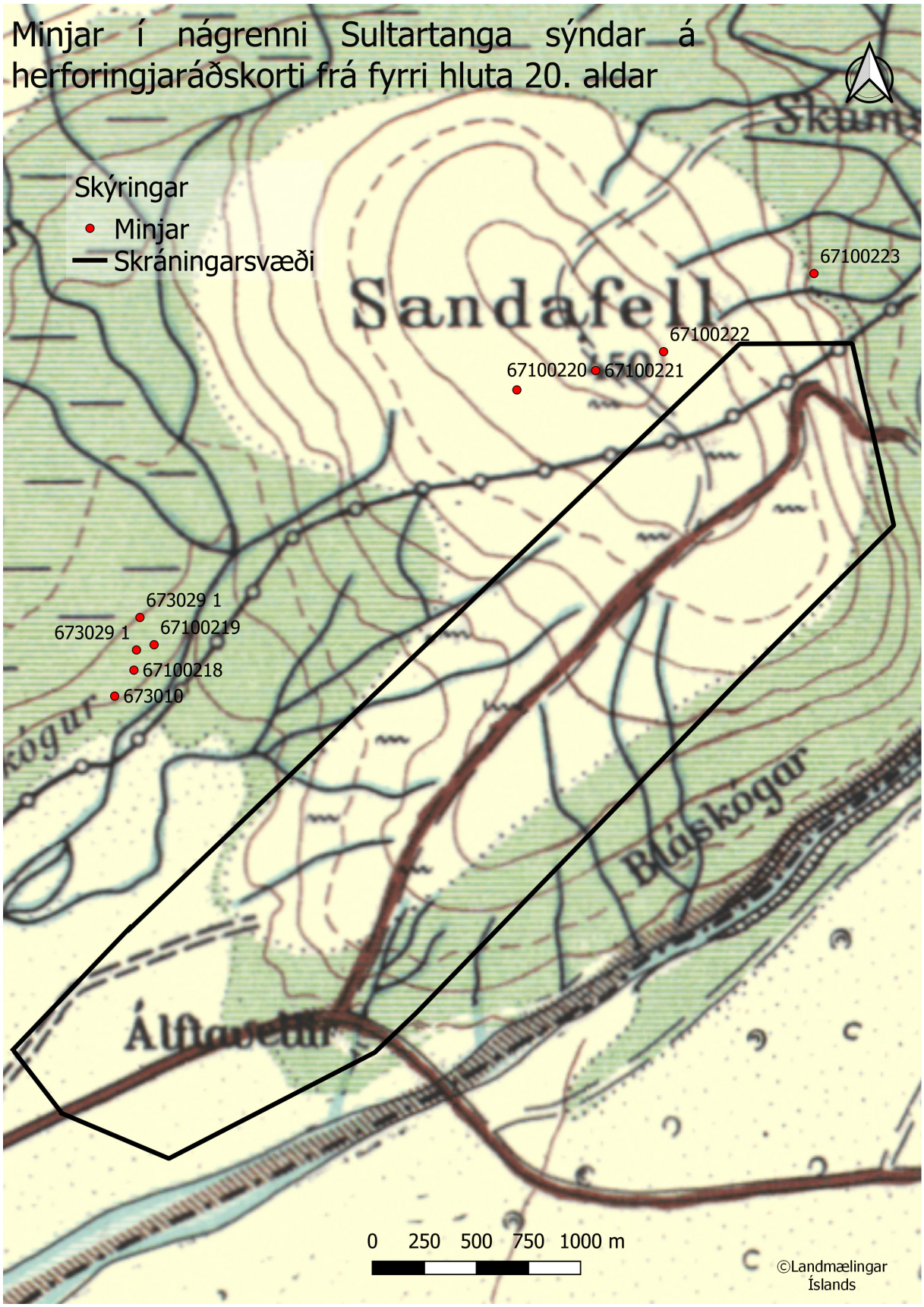
Minjar í nágrenni Sultartanga sýndar á herforingjaráðskorti frá fyrri hluta 20. aldar
Skýringar
Minjar
Skráningarsvæði
Sandafell
67100223
67100222
67100220
67100221
673029 1
673029 1
67100219
67100218
673010
Álftavellir
0 250 500 750 1000 m
©Landmælingar Íslands